

Religious Studies

Vol. 9, No. 17, September 2021

(DOI) 10.22034/jrr.2021.266553. 1818

Eschatology According to the Quran and the New Testament¹

Morteza Ardeshir^{*} Seyyed Abu al-Hasan Nawwab^{**}

Ahmad Reza Meftah^{***} Mehrab Sadeghnia^{****}

(Received: 2020-12-10; Accepted: 2021-02-15)

Abstract

The doctrine of the Hereafter is one of the important teachings of the Bible and the Holy Quran. In both texts, there are several verses in this regard. However, the meaning and nature of the Hereafter are different in these two books. Such a difference has also ultimately led to differences in the approach of the two books in introducing the doctrine of the resurrection. This article has been written with the aim of showing the fundamental difference between the approaches of these two texts in introducing the doctrine of resurrection. The method of the article is customary content analysis through which the authors have explored the conceptual framework of the mentioned doctrine in both texts. According to this method, the Bible, using a special conceptual framework, introduces the doctrine of the Hereafter, which is as follows: death, return of Christ, resurrection, day of God, letters of action, judgment, renewal of earth and sky, afterlife, heaven and hell. The conceptual framework of both books is somewhat similar. Concepts such as "Letter of Action", "Witnesses", and "Judgment" show that the main and general approach and purpose of both books in presenting the doctrine of the Hereafter is ethical. However, the Holy Quran pursues this goal more clearly than the Bible. In contrast with regard to presenting the doctrine of the Hereafter, the Bible pursues more theological contexts than the Quran. The Gospels seek to justify the Christian faith by emphasizing the return of Jesus and the resurrection of the dead.

Keywords: Eschatology, Quran, Bible, Resurrection, Return of Christ.

1. This article is taken from: Morteza Ardeshir, "Islamic and Christian Eschatology According to the Quran and the Bible", 2020, PhD Thesis, Supervisor: Seyyed Abu al-Hasan Nawwab and Ahmad Reza Meftah, Faculty of Religions, University of Religions and Denominations, Qom, Iran.

^{*} PhD Student in Comparative Theology (Christian Theology), University of Religions and Denominations, Qom, Iran (Corresponding Author), m-ardeshir14@yahoo.com.

^{**} Associate Professor, Department of Jurisprudential Religions, University of Religions and Denominations, Qom, Iran, navvab@urd.ac.ir.

^{***} Associate Professor, Department of Abrahamic Religions, University of Religions and Denominations, Qom, Iran, meftah@urd.ac.ir.

^{****} Assistant Professor, Department of Abrahamic Religions, University of Religions and Denominations, Qom, Iran, sadeghnia@urd.ac.ir.

پژوهش‌های ادیبانی

سال نهم، شماره هفدهم، بهار و تابستان ۱۴۰۰، ص ۱۴۹-۱۷۲

«مقاله پژوهشی»

آخرت‌شناسی به روایت قرآن و عهد جدید^۱

مرتضی اردشیر*

سید ابوالحسن نواب** احمدرضا مفتاح*** مهرباب صادق‌نیا****

[تاریخ دریافت: ۱۳۹۹/۰۹/۲۰؛ تاریخ پذیرش: ۱۳۹۹/۱۱/۲۷]

چکیده

آموزه آخرت از تعالیم مهم کتاب مقدس و قرآن کریم است. در هر دو متن، آیات متعددی درباره آخرت آمده است. با این حال، معنا و ماهیت آخرت در این دو کتاب تفاوت‌هایی با هم دارد. این تفاوت ماهوی در نهایت به تفاوت در رویکرد این دو کتاب در مطرح کردن آموزه معاد انجامیده است. این مقاله با هدف نشان دادن تفاوت اساسی رویکرد این دو متن در مطرح کردن آموزه معاد نوشته شده است. روش این مقاله، تحلیل محتوای عرفی است و نویسندگان از این طریق به کشف چارچوب مفهومی این آموزه در هر دو متن اقدام کرده‌اند. بر اساس این روش، کتاب مقدس با استفاده از چارچوب مفهومی خاصی آموزه آخرت را مطرح کرده که چنین است: مرگ، بازگشت مسیح، رستاخیز، روز خدا، نامه‌های عمل، داوری، نوسازی زمین و آسمان، زندگی بازپسین، بهشت، جهنم. چارچوب مفهومی قرآن کریم هم چنین است: مرگ، رجوع به خدا، قیامت، محاسبه و داوری، نامه عمل، گواهی و گواهان، حکم و حسرت و شادی، حیات‌الآخره، بهشت، جهنم. چارچوب مفهومی هر دو کتاب تا حدی مشابهت دارد. وجود مفاهیمی چون «نامه عمل»، «گواهان»، و «داوری» نشان می‌دهد که رویکرد و هدف اصلی و کلی هر دو کتاب در مطرح کردن آموزه آخرت، اخلاقی است. با این حال، قرآن کریم در این زمینه بیشتر و آشکارتر از کتاب مقدس به دنبال این هدف است. در عوض، کتاب مقدس زمینه‌های الاهیاتی را بیش از قرآن در مطرح کردن آموزه آخرت دنبال می‌کند. اناجیل با تأکید بر بازگشت عیسی و زنده شدن مردگان به دنبال توجیه ایمان مسیحی هستند.

کلیدواژه‌ها: آخرت‌شناسی، قرآن، کتاب مقدس، معاد، بازگشت مسیح.

۱. برگرفته از: مرتضی اردشیر، آخرت‌شناسی اسلامی و مسیحی به روایت قرآن و کتاب مقدس، استاد راهنما: سید ابوالحسن نواب و احمدرضا مفتاح، پایان‌نامه دکتری الاهیات تطبیقی، دانشکده ادیان، دانشگاه ادیان و مذاهب، قم، ایران، ۱۳۹۹.

* دانشجوی دکتری الاهیات تطبیقی، گرایش الاهیات مسیحی، دانشگاه ادیان و مذاهب، قم، ایران (نویسنده مسئول) m-ardeshir14@yahoo.com

** دانشیار گروه مذاهب فقهی، دانشگاه ادیان و مذاهب، قم، ایران navvab@urd.ac.ir

*** دانشیار گروه ادیان ابراهیمی، دانشگاه ادیان و مذاهب، قم، ایران meftah@urd.ac.ir

**** استادیار گروه ادیان ابراهیمی، دانشگاه ادیان و مذاهب، قم، ایران sadeghnia@urd.ac.ir

مقدمه

باور به رستاخیز و «زندگی پس از مرگ» از آموزه‌های اساسی ادیان سامی است. متون مقدس این ادیان به پیروان خود یاد می‌دهند که مرگ پایان داستان انسان نیست و او دوباره از زیر توده‌های خاک برخواید خاست و زندگی تازه‌ای را آغاز خواهد کرد (دانیال ۱۲: ۱-۱۳؛ دوم مکبیاں ۷: ۹؛ حج: ۷)؛ زندگی تازه‌ای که در پیوند عمیقی با زیستن فعلی او است. اهمیت این آموزه بدان اندازه است که آیات متعددی در متون مقدس ادیان ابراهیمی در توضیح و برانگیختن توجه ایمانداران به آن وجود دارد. هم‌داستانی این متون در پرداختن به معاد به آن معنا نیست که کتاب مقدس و قرآن کریم در همه زوایا و موضوعات این آموزه با هم یک‌صدا باشند؛ مرور این متون نشان می‌دهد که قرآن کریم و کتاب مقدس هر کدام به موضوعاتی خاص در پیوند با رستاخیز پرداخته‌اند و البته مسئله و رویکرد خاصی را دنبال می‌کنند. مسئله محوری این مقاله آن است که رویکرد این دو متن به تعلیم آموزه معاد را تبیین کنیم. لذا کوشیده‌ایم با رجوع مستقیم به متون مقدس، ضمن بررسی مشابهت و تفاوت آنها از حیث موضوع‌شناسی و روش‌شناسی و مستند به تحلیل ادبیات آنها، هدف محوری از مطرح‌کردن آموزه معاد در این متون را کشف و تبیین کنیم. آنچه از این تحقیق انتظار می‌رود این است که در پایان ضمن به دست دادن نوعی نظم‌دهی مفهومی که بتواند تعالیم کتاب مقدس و قرآن را درباره معاد منعکس کند، به کشف تحلیل رویکرد کلی و هدف این دو متن از مطرح‌کردن آموزه رستاخیز دست یابیم.

روش این مقاله تحلیل محتوای عرفی است که بر اساس مراجعه به آیات متون مقدس و ترسیم صورت‌بندی تازه‌ای از مفاهیم و مقوله‌بندی آنها کوشیده‌ایم هدف این تحقیق را دنبال کنیم.

۱. تعریف آخرت

البته بیشتر متکلمان، «آخرت» و «معاد» را تعریف نکرده‌اند. شاید وضوح و بدهات این دو مفهوم دلیل آن بوده است. با این همه، برای این مقاله تعریف این مفاهیم ضرورت دارد. این ضرورت از آنجا می‌آید که اشتراک لفظ «آخرت» در دو دین اسلام و مسیحیت ممکن است کار را برای رسیدن به فهم مشترک دشوار کند. در قرآن کریم به آیات متعددی برمی‌خوریم که عالم پس از مرگ را «آخرت» می‌خوانند (لیل: ۱۳). کلمه

«آخرت» مؤنث «آخر»، بر وزن فاعل، مقابل اول و متقدم است (محمدی ری‌شهری، ۱۳۸۴: ۲۴). برخی تعاریف آن چنین است: «ایجاد عالم دیگری همانند دنیا و اجتماع انسان‌ها از اولین تا آخرین» (مغنیه، ۱۳۷۱: ۱۵۷)؛ یا «بازگشت نفس به سوی مبدأ» (صدرالدین شیرازی، ۱۳۹۵: ۵۲۹)؛ و «انتقال روح از عالم شهادت به عالم غیب» (ابراهیمی دینانی، ۱۳۹۳: ۵۲۹). برخی نیز در تعریف اصطلاحی «آخرت»، آن را به معنای «مکان برگشت روح به بدنی که در دنیا بدان تعلق داشته است دانسته‌اند» (خرازی، ۱۳۹۲: ۲۴۲/۲).

در الاهیات مسیحی، آخرت معمولاً به معنای پایان همین جهان است. آموزه «واپسین چیزها» (Last things) توصیف‌کننده اتفاقاتی است که سرانجام در پایان این جهان رخ خواهد داد. مسیحیان معتقدند جهان سرانجام یا با عمل خلاقانه دیگری از جانب خدا یا با بازگشت به حالت مطلوب اولیه به سامان خواهد رسید و البته در هر یک از این دو صورت خداوند از آرمان درست‌کاری حمایت خواهد کرد، یا سلطنت و ملکوت خود را برقرار خواهد ساخت (هینلز، ۱۳۸۶: ۵۹۵). آخرت‌شناسی مسیحی (Eschatology) عنوان عامی است که به شکل فردی‌اش شامل پنج چیز می‌شود که عبارت‌اند از: مرگ، داوری فردی، برزخ، بهشت و جهنم (Chisolm, 2018, vol. 5: 332). در شکل جمعی نیز آخرت شامل پایان جهان، بازگشت دوباره مسیح و داوری عمومی می‌شود (Ibid.: 342). در نگاه برخی، علاوه بر سه امر مذکور، رستاخیز مردگان هم اضافه شده است (Ibid.: 342). همانند اخلاق مسیحی، پایه و ریشه آخرت‌شناسی این دین را باید در کتاب مقدس جست‌وجو کرد. همه محتوای کتاب مقدس، به‌ویژه عهد جدید، راجع به عالم آخرت ذیل مقولاتی مانند «داوری»، «حیات جاویدان»، «آمزش گناهان»، «روز رستاخیز»، «کیفر و جزا»، «جهنم»، «بهشت»، «ملکوت آسمان»، و ... آمده است (یوحنا ۶: ۳۹، ۴۴، ۵۴؛ لوقا ۱۴: ۱۴، ۱۴؛ متی ۱۲: ۳۶؛ مرقس ۳: ۲۸؛ لوقا ۲۲: ۲۹، ۳۰؛ متی ۱۹: ۱۶ و ۱۷؛ متی ۱۶: ۱۸). البته آیات مرتبط در این دو بخش، یعنی عهد عتیق و عهد جدید، دلالات متفاوتی دارند. آخرت‌شناسی عهد عتیق متضمن این اعتقاد است که فاجعه‌هایی که برای مردم اسرائیل رخ می‌دهد به دلیل تکیه‌نکردن بر قوانین و اراده خدا است (Williams, 2013: vol. 1: 334)، در حالی که آخرت‌گرایی موجود در عهد جدید حول بازگشت عیسی مسیح و آغاز داوری انسان‌ها است.

۲. متون مقدس و آموزه آخرت

آموزه آخرت امروزه در شمار محوری‌ترین باورهای یهودیان است و در منابع مقدس یهودی آمده است. با این حال از دیرباز درباره وجود این آموزه در اسفار پنج‌گانه تردیدهایی وجود داشته است. البته اشاراتی از این دست در تورات کم نیست: «من میراننده و زنده‌کننده و زخم‌زننده و التیام‌دهنده‌ام» (تثنیه ۳۲: ۱۹)، آیه‌ای که تلمود در تفسیر آن می‌گوید: آیا می‌توان گفت «مردن برای یکی گفته شده است و زنده‌شدن برای دیگری، همان‌طوری که رسم معمول دنیا است که یکی می‌میرد و دیگری به دنیا می‌آید؟». از این جهت در تورات در دنباله جمله بالا گفته شده است: «من مجروح کرده‌ام و خودم شفا خواهم داد». همان‌طوری که مجروح‌شدن و شفایافتن هر دو برای یک تن گفته شده است، همان‌گونه نیز مردن و زنده‌شدن نیز هر دو درباره یک تن آمده است (کهن، ۱۳۵۶: ۳۶۹). افزون بر آن، در جای دیگری از تورات می‌خوانیم: «زمین نجس شده است به آن سبب من انتقام گناهش را از آن خواهم کشید که زمین، ساکنان خود را قی خواهد نمود» (لاویان ۱۸: ۲۵). با توجه به زمان جمله‌هایی که به آینده اشاره دارند، عبارت پیشین نیز می‌تواند به رستاخیز مردگان اشاره داشته باشد. زیرا منظور از ساکنان زمین شاید مردگان باشند که بیرون‌انداختن‌شان در آستانه قیامت صورت می‌گیرد. مستند به این نمونه‌ها به‌روشنی پیدا است که ادعای بی‌توجهی اسفار به معاد توجیهش را از دست می‌دهد.

در عهد جدید نیز آیات فراوانی درباره رستاخیز مردگان «از عادلان و ظالمان» (دوم پطرس ۳: ۹) و داوری وجود دارد: «ساعتی می‌آید که در آن جمیع کسانی که در قبور می‌باشند، آواز پسر انسان را خواهند شنید و بیرون خواهند آمد؛ هر که اعمال نیکو کرده، برای قیامت حیات و هر که اعمال بد کرده، به جهت قیامت داوری» (یوحنا ۵: ۲۸ و ۲۹) و نیز: هنگامی که من، مسیح موعود، با شکوه و جلال خود و همراه با تمام فرشتگان بیایم، آنگاه بر تخت باشکوه خود خواهم نشست؛ سپس تمام قوم‌های روی زمین در مقابل من خواهند ایستاد و من ایشان را از هم جدا خواهم کرد، همان‌طور که یک چوپان، گوسفندان را از بزها جدا می‌کند؛ ... به کسانی که در طرف راست منند خواهم گفت: «بیایید ای عزیزان پدرم! بیایید تا شما را در برکات ملکوت خدا سهیم گردانم، برکاتی که از آغاز آفرینش دنیا برای شما آماده شده بود». ... سپس به کسانی که در طرف چپ من قرار دارند خواهم گفت: «ای لعنت‌شده‌ها! از اینجا بروید و به آتش ابدی داخل شوید» (متی ۲۵: ۳۱ و ۳۲ و ۴۱).

عهد جدید به مسیحیان تعلیم می‌دهد که در آخرالزمان، ملکوت خدا به اتمام خواهد رسید و بعد از داوری عمومی، نیکوکاران، در حالی که در بدن و نفس جلال یافته‌اند، برای همیشه به همراه مسیح حکومت می‌کنند و عالم نوسازی می‌شود (تعالیم کلیسای کاتولیک، ۱۳۹۳: ۳۱۳). این نوسازی، تحقق نهایی طرح خدا است برای جهان و انسان:

باید چشم‌به‌راه آن روز باشید و تلاش کنید تا آن روز زودتر فرا رسد، روزی که آسمان‌ها خواهد سوخت و اجرام آسمانی در شعله‌های آتش ذوب‌شده، نابود خواهند گشت؛ ولی ما با امید و اشتیاق، در انتظار آسمان‌ها و زمین جدید می‌باشیم که در آنها فقط عدالت و راستی حکم‌فرما خواهد بود، زیرا این وعده خدا است؛ پس ای عزیزان، از آنجا که منتظر این رویدادها هستید و چشم‌به‌راه بازگشت مسیح می‌باشید، سخت بکوشید تا بی‌گناه زندگی کنید و با همه در صلح و صفا به سر برید تا وقتی مسیح باز می‌گردد از شما خوشنود باشد (دوم پطرس ۳: ۱۳ مقایسه کنید: با مکاشفه ۲۱: ۱).

آیات قرآن کریم درباره معاد نیز فراوان و البته آشکار است. صدها آیه از قرآن کریم از معاد بحث می‌کند و تعبیرات گوناگونی درباره آن دارد که هر یک از آنها اشاره به یکی از ابعاد آموزه معاد است، و در مجموع بیانگر عمق آن و اهداف زندگی پس از مرگ است. گاهی از آن به قیام‌الساعة یا روز رستاخیز یاد می‌کند: «وَيَوْمَ تَقُومُ السَّاعَةُ يُبْلِسُ الْمُجْرِمُونَ» (روم: ۱۲)؛ «آن روز که قیامت بر پا می‌شود مجرمان در نومیدی و غم و اندوه فرو می‌روند». گاهی به زنده‌کردن و احیای مردگان: «ذَلِكَ بِأَنَّ اللَّهَ هُوَ الْحَقُّ وَأَنَّهُ يُحْيِي الْمَوْتَىٰ وَأَنَّهُ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ» (حج: ۶)؛ «این به خاطر آن است که بدانید خداوند حق است و مردگان را زنده می‌کند و بر هر چیز توانا است»؛ گاهی به زمان و ساعت برخاستن از گور: «وَأَنَّ السَّاعَةَ آتِيَةٌ لَا رَيْبَ فِيهَا وَأَنَّ اللَّهَ يَبْعَثُ مَنْ فِي الْقُبُورِ» (حج: ۷)؛ «و اینکه رستاخیز شکی در آن نیست و خداوند تمام کسانی را که در قبر آرمیده‌اند زنده می‌کند»؛ و گاه نیز به روز ملاقات با خدا: «قَدْ خَسِرَ الَّذِينَ كَذَّبُوا بِلِقَاءِ اللَّهِ وَمَا كَانُوا مُهْتَدِينَ» (یونس: ۴۵)؛ «آنها که لقای خداوند (و رستاخیز) را انکار کردند زیان کردند و هدایت نیافتند». هر کدام از این تعبیر می‌تواند نشانگر مؤلفه‌ای از آموزه معاد در قرآن کریم باشد.

تا اینجای کار روشن است که هر دو متن مقدس راجع به خدا و روز هیبت‌انگیزی اتفاق دارند که در آن مردگان زنده می‌شوند و راجع به آنچه کرده‌اند بازخواست

خواهند شد. اما این همه ماجرا نیست. اگر به موضوعاتی که هر متن به آنها می‌پردازد توجه کنیم به تفاوت‌های معناداری خواهیم رسید.

۳. موضوع‌شناسی آخرت در متون مقدس

آموزه آخرت در کتاب مقدس و قرآن را می‌توان از طریق مفاهیمی شناخت که در ذیل آن آمده است. به همین دلیل، در ادامه، نخست به مفاهیم آخرت‌شناسی در کتاب مقدس اشاره می‌کنیم و پس از آن به دامنه مفاهیم قرآن می‌پردازیم.

۳.۱. مهم‌ترین مفاهیم آخرت‌شناسانه عهد جدید

عهد جدید آموزه آخرت‌شناسی خود را در چارچوب این مفاهیم پی گرفته است:

۳.۱.۱. مرگ

«مرگ» نخستین مفهوم از آخرت‌شناسی عهد جدید است و در حقیقت دروازه ورود انسان به جهان دیگر. کتاب مقدس مرگ را میهمان ناخوانده جهان می‌داند و آن را نتیجه گناه نخستین می‌شمرد: «زیرا که مزد گناه مرگ است» (رومیان ۶: ۲۳) و در جایی دیگر می‌گوید: «به وساطت یک آدم گناه داخل جهان شد و به (وسیله) گناه، مرگ» (رومیان ۵: ۱۲). البته این اندیشه در سنت یهودی نیز وجود دارد. دانشمندان یهودی معتقدند مرگ در اثر گناه آدم و حوا وارد جهان شده است (صادق‌نیا، ۱۳۸۴: ۳۲)، و گرنه آنان برای بقا و زندگی ابدی در بهشت آفریده شده بودند: «هر گاه کسی از تو بپرسد که اگر آدم ابوالبشر خطا نمی‌کرد و از میوه درخت ممنوع نمی‌خورد، تا ابد زنده و جاوید می‌ماند، تو در جواب او بگو که (الیاس) پیامبر خدا خطا نکرد و تا ابد زنده و جاوید ماند» (کهن، ۱۳۵۶: ۱۱۴). باز در بیانی دیگر و روشن‌تر آمده است که: «فرشتگان خدمت‌گزار به حضور ذات اقدس متبارک عرض کردند: ای پروردگار عالم! چرا مجازات مرگ را برای آدم معین کردی؟ خداوند در پاسخ فرمود: من فرمانی سبک به او دادم، او آن را نقض کرد» (همان).

با این حال کتاب مقدس مرگ را فعل خدا می‌داند (تثنیه ۳۲: ۱۹) و راهی برای خلاص‌کردن جهان از بدی‌ها و شرارت‌های انسان: «و خداوند گفت سطح زمین را از انسان، آفریده و مخلوق خودم و همچنین از حیوانات، حشرات و پرندگان آسمان، آزاد و

خلاص خواهم کرد، زیرا از ساختن ایشان متأسفم» (پیدایش ۷: ۶). مرجعیت تعلیمی کلیسا، به عنوان مفسر اصلی نصوص کتاب مقدس و سنت، تعلیم می‌دهد که گرچه طبیعت آدمی فناپذیر است و تقدیر الهی آن است که او نمیرد، اما مرگ در تقابل با تدابیر خدای خالق است و دشمن آخر آدمی است که باید بر آن غلبه کند (تعلیم کلیسای کاتولیک، ۱۳۹۳: ۳۰۳).

۳. ۱. ۲. بازگشت مسیح

«بازگشت عیسی مسیح» محوری‌ترین مفهوم در آخرت‌شناسی مسیحی است؛ مفهومی که اساس ایمان مسیحی است و الاهیات را معنا می‌بخشد و توجیه می‌کند. بر اساس تعلیم رسمی کلیسای کاتولیک، عیسی ایمان به رستاخیز مردگان را به شخص خودش ربط می‌دهد: «من قیامت و حیات هستم» (یوحنا ۱۱: ۲۵). اعتقاد به بازگشت عیسی برای مسیحیان نخستین بسیار سرمست‌کننده و خوشایند بود و توانست ناامیدی را از آنها دور کند و ایمانشان را موجه بدارد (صادق‌نیا، ۱۳۸۵: ۱۸۰). آموزه‌های الاهیاتی متعددی از کتاب مقدس، چون کهانت، مسیحایی، نجات‌بخشی، پادشاه‌بودن، و فرزند انسان بودن عیسی صرفاً زمانی باورپذیر و موجه‌اند که «بازگشت عیسی مسیح» به عنوان عقیده‌ای محوری وجود داشته باشد (تیسن، بی‌تا: ۳۲۷). افزون بر آن، رموز مقدس مسیحی همچون تعمید و عشای ربانی فقط وقتی معنادار است که بازگشت عیسی مسیح پذیرفته شود. زیرا کلیسا تعمید را نشانه تجدید حیات و خلق جدید (نمادی از زندگی دوباره در آخرت) می‌داند (تعلیم کلیسای کاتولیک، ۱۳۹۳: ۳۷۰) و در توجیه آیین عشای ربانی می‌گوید عیسی در آن حضور دارد و ایمانداران با خوردن نان و شراب در جسم با عیسی سهیم خواهند شد و به هنگام بازگشت عیسی در آخرالزمان به مثابه اجزای پیکر او دوباره زنده می‌شوند و با او به جهان باز خواهند گشت (همان: ۳۹۶). در اهمیت بازگشت عیسی همین بس که عهد جدید بیش از سیصد بار اعلام کرده است که عیسی مسیح به صورت ناگهانی و بدون اطلاع قبلی در جلال و هیبت پدر به همراه فرشتگان با پیروزی و فتح خواهد آمد (تیسن، بی‌تا: ۳۲۸).

۳. ۱. ۳. رستاخیز

دومین مفهوم مهم در آخرت‌شناسی مسیحی «رستاخیز» است. کتاب مقدس مرگ را پایان داستان انسان نمی‌داند: «مردگان تو زنده خواهند شد و جسدهای من برخوانند

خاست. ای شما که در خاک ساکنید! بیدار شده، ترنم نمایید چون که شب‌نم تو شب‌نم گیاه‌ها است و زمین متوفی‌ها را بیرون خواهد انداخت» (اشعیا، ۲۶: ۱۹، ۲)؛ «و بسیاری از آنانی که در خاک زمین خوابیده‌اند بیدار خواهند شد، اما اینان (نیکوکاران) به جهت حیات جاودانی و آنان (بدکاران) به جهت خجالت و حقارت جاودانی» (دانیال، ۱۲: ۲). در کتاب دوم مکابیان که از نوشته‌های قانونی دست دوم است و بخشی از کتاب مقدس مسیحیان کاتولیک می‌خوانیم: «پادشاه عالم ما را برای حیات جاودانه برخوردارانگیخت؛ زیرا که به خاطر شرایع او می‌میریم. ... بهتر آن است که به دست آدمیان بمیریم و امید آن داشته باشیم که به اراده خدا برانگیخته شویم» (مکابیان دوم ۷: ۹ و ۱۴).

۳. ۱. ۴. روز خدا

کتاب مقدس، به‌ویژه در نوشته‌های انبیا در توضیح آموزه آخرت از مفهوم «روز خدا» یا «روز بیهوه» سخن می‌گوید: «ناله کنید، زیرا روز خداوند نزدیک است، روزی که خدای قادر مطلق شما را هلاک کند» (اشعیا ۱۳: ۶)؛ یعنی روزی که خداوند خود را در آن روز مکشوف می‌سازد. به همین دلیل این روز بسیار مهیب و آکنده از بیم و هراس است: «در آن روز، دست‌های همه از ترس سست خواهد شد و دل‌ها آب خواهد گردید. ... اینک روز هولناک خشم و غضب خداوند فرا می‌رسد» (اشعیا ۱۳: ۷ و ۹). در کتاب صفینا نیز می‌خوانیم: «آن روز هولناک خدا نزدیک است و به‌سرعت فرا می‌رسد ... روزی که غضب خداوند افروخته می‌شود. روز خرابی و ویرانی، روز تاریکی و ظلمت، روز ابرها و سیاهی‌ها!» (صفینا ۱: ۱۴ و ۱۵).

۳. ۱. ۵. نامه‌های عمل

کتاب مقدس مسیحیان از مفهومی به نام «دفتر» یا در اصطلاح اسلامی‌اش «نامه‌های عمل» نیز یاد می‌کند. در این دفاتر اعمال آدمیان ثبت شده است و سرنوشت‌شان در داوری نهایی را معین می‌کند (ماسون، ۱۳۸۹: ۹۰۵): «سپس مرده‌ها را دیدم که از بزرگ و کوچک در برابر خدا ایستاده‌اند. دفاتر یکی پس از دیگری گشوده شد تا به دفتر حیات رسید. مردگان همگی بر طبق نوشته‌های این دفاتر محاکمه شدند» (مکاشفه ۲۰: ۱۰-۱۲). ظاهراً مراد دانیال از «دیوان برپا شده و دفاتر گشوده گردید» (۷: ۱۰) نیز همین دفاترچه‌های اعمال است.

۳. ۱. ۶. داوری

از دیگر مفاهیم کلیدی در آخرت‌شناسی مسیحی «داوری فرجامین» یا نهایی است: «اگر کسی صدای مرا بشنود ولی اطاعت نکند، من از او بازخواست نخواهم کرد، زیرا من نه برای بازخواست بلکه برای نجات جهان آمده‌ام؛ ولی تمام کسانی که مرا و سخنان مرا نمی‌پذیرند، در روز قیامت به وسیله کلام من از ایشان بازخواست خواهد شد» (یوحنا ۱۲: ۴۷ و ۴۸) بر اساس این مفهوم، کتاب مقدس به مسیحیان تعلیم می‌دهد که وقتی مسیح با جلال پدر باز گردد، آخرین داوری را بر پا خواهد کرد و هر کس را برابر آنچه در حیات زمینی‌اش انجام داده و رفتار کرده است پاداش و کیفر خواهد داد (یوحنا ۵: ۲۸؛ اعمال ۲۴: ۱۵).

۳. ۱. ۷. نوسازی، زمین و آسمان جدید

از دیگر مفاهیم آخرت‌شناسانه مسیحی «نوسازی عالم» است: «زمانی که همه چیز نوسازی می‌شود، در آن زمان خود عالم که ارتباط تنگاتنگی با آدمی دارد و سرنوشتش از طریق او جریان می‌یابد، به همراه نژاد بشری در مسیح به کمال نهایی می‌رسد» (تعالیم کلیسای کاتولیک، ۱۳۹۳: ۳۱۳). کتاب مقدس از این نوسازی رمزآلود به «آسمان‌های جدید و زمین جدید» یاد می‌کند: «پس حال که می‌دانید هر چه در اطرافمان هست نابود خواهد شد؛ ولی ما با امید و اشتیاق، در انتظار آسمان‌ها و زمین جدید می‌باشیم که در آنها فقط عدالت و راستی حکم‌فرما خواهد بود، زیرا این وعده خدا است» (دوم پطرس ۳: ۱۰ و ۱۳). آفرینش آسمان‌ها و زمین جدید تحقق نهایی نقشه خدا است: «قصد خدا این بود که وقتی زمان معین فرا برسد، همه ما را در هر جا که باشیم، چه در آسمان و چه بر زمین، با هم در مسیح گرد آورد تا همواره با خدا به سر بریم» (افسس ۱: ۱۰) و خدا جهانی را که انسان آلوده کرده بود دوباره پاک خواهد کرد و بی‌عدالتی و ظلم از جهان رخت برمی‌بندد:

خوب نگاه کن! خانه خدا از این پس در میان انسان‌ها خواهد بود. از این پس خدا با ایشان زندگی خواهد کرد؛ بله، خود خدا با ایشان خواهد بود. خدا تمام اشک‌ها را از چشمان آنها پاک خواهد ساخت. دیگر نه مرگی خواهد بود و نه غمی، نه ناله‌ای و نه دردی، زیرا تمام اینها متعلق به دنیای پیشین بود که از بین رفت. آنگاه او که بر تخت نشسته بود، گفت: «ببین! الان همه چیز را نو می‌سازم!» (مکاشفه ۲۱: ۳-۵).

۳. ۱. ۸. زندگی بازپسین: زندگی جاوید

از نگاه کتاب مقدس روز داوری، آخرین روز این جهانی است که انسان آن را آلوده کرده است و پس از آن ملکوت الاهی اقامه می‌شود و نیکوکاران به زندگی واپسین خود داخل خواهند شد. تعالیم رسمی کلیسا به مسیحیان می‌گوید که بعد از داوری عمومی، نیکوکاران در حالی که در بدن و نفس جلال یافته‌اند، برای همیشه به همراه مسیح حکومت می‌کنند و حیات جاودانه خواهند داشت (تعالیم کلیسای کاتولیک، ۱۳۹۳: ۳۱۳). پولس نیز می‌گوید:

اگر دل خودت را سخت کنی و توبه نکنی برای خود مجازات وحشتناکی فراهم می‌آوری، زیرا به‌زودی روز خشم و غضب خدا فرا می‌رسد، روزی که در آن خدا تمام مردم جهان را عادلانه محکوم خواهد کرد، و به هر کس مطابق کارهایش پاداش یا کیفر خواهد داد. او زندگی جاوید را به کسانی می‌بخشد که با صبر و تحمل آنچه راست است به عمل می‌آورند و خواستار جلال و بزرگی و بقایی هستند که خدا عطا می‌کند. اما آنانی را که با حقیقت وجود خدا ضدیت می‌کنند و به راه‌های گناه‌آلود خود می‌روند، به شدت مجازات خواهد کرد. بلی، ایشان مورد خشم و غضب خدا واقع خواهند شد. رنج و عذاب گریبانگیر همه کسانی خواهد گردید که گناه می‌ورزند، از یهودی گرفته تا غیریهودی. اما جلال و سربلندی و آرامش الاهی نصیب همه آنانی خواهد شد که از خدا اطاعت می‌کنند، چه یهودی و چه غیریهودی، زیرا خدا تبعیض قائل نمی‌شود (رساله به رومیان ۲: ۵-۱۱).

۳. ۱. ۹. بهشت

مفهوم «عدن» که در عهد قدیم به باغی اطلاق شده است که آدم و حوا پیش از هبوط در آن می‌زیستند، در عهد جدید سه بار بر مکان لذایذ، یعنی جایی که حیات ابدی جریان خواهد داشت، اطلاق شده است. مکاشفه آن را این‌گونه توصیف می‌کند: «هیچ بدی یا شخص نادرست و فاسد اجازه ورود به آنجا را ندارد. این شهر فقط جای کسانی است که نامشان در کتاب حیات «بره» نوشته شده باشد» (مکاشفه ۲۱: ۲۷) و نیز: «اما فاسدان، جادوگران، زناکاران، قاتلان، بت‌پرستان، دروغ‌گویان و متقلبان، به شهر راه نخواهند یافت» (۲۲: ۱۵).

۳. ۱. ۱۰. جهنم

مفهوم «جهنم» در کتاب مقدس به مکانی اطلاق می‌شود که رانده‌شدگان از رحمت الاهی در آنجا جمع خواهند شد. البته این کلمه همواره معنایی آخرت‌شناسانه نداشته، بلکه نام جایی در جنوب اورشلیم بوده است. «جهنم» در زبان عبری «هِنوم» یا «گ هِنوم» (Ge-hinnom) تلفظ می‌شود و از لحاظ تاریخی دره‌ای در جنوب اورشلیم بود که عبریان مرده‌های خود را در آنجا می‌گذاشتند. دنیز ماسون می‌گوید این کلمه ریشه‌ای آرامی دارد و به معنای آتشدان و سوختن‌گاه است و عبارت است از مکانی که در آنجا و در آخرین داوری پادشاهان یهودا، قربانی‌های انسانی و غالباً کودکان را به عنوان ذبیحه سوختنی قربانی می‌کردند (ماسون، ۱۳۸۹: ۹۳۵). در کتاب پادشاهان این‌گونه آمده است: «توفت را که در وادی بنی‌هِنوم بود نجس ساخت تا کسی پسر و یا دختر خود را برای مولک از آتش نگذراند» (پادشاهان دوم ۲۳: ۱۰). با این حال معنای آخرت‌شناسانه‌اش این است که از مکانی ملعون و پر از آتش و سیری‌ناپذیر که خداوند پس از داوری آخرین بدکاران را در آن قرار می‌دهد: «عدالت الاهی تو را برای آتشی دیرپای، برای آتشی جاودان و برای عذاب‌هایی که تا ابد رهایت نمی‌کند نگاه می‌دارد» (چهارم مکابیان ۱۲: ۱۲).

۳. ۲. مهم‌ترین مفاهیم آخرت‌شناسانه قرآن

قرآن کریم آموزه آخرت‌شناسانه خود را قدری گسترده‌تر از کتاب مقدس پی گرفته است. از مجموع آیه‌های قرآن حدود ۱۵۰۰ آیه به موضوع معاد اشاره دارد که البته این آیات به موضوعات مختلفی پرداخته‌اند. مهم‌ترین مفاهیم آخرت‌شناسانه قرآن چنین است:

۳. ۲. ۱. مرگ

در قرآن کریم، خدا پیوسته به عنوان قدرتی برتر، که مالک زندگی و مرگ است، ترسیم می‌شود. خدای قرآن، خدایی است که زندگان را خلق کرده و روز قیامت مردگان را زنده خواهد کرد. بر اساس این آموزه‌ها، خداوند بر حیات انسانی تسلط کامل دارد. رخداد مرگ را در قرآن می‌توان در پوشش بیان ویژگی‌های مطرح‌شده برای آن شناخت، و آلا در قرآن تعریفی از مرگ مطرح نشده است. قرآن کریم مرگ را در شمار فرآیند طبیعی زندگی آدمی معرفی می‌کند: «هُوَ الَّذِي خَلَقَكُمْ مِنْ تُرَابٍ ثُمَّ مِنْ نُطْفَةٍ ... وَ مِنْكُمْ مَنْ يُتَوَفَّى مِنْ قَبْلُ وَ لَتَبْلُغُوا أَجَلًا مُّسَمًّى وَ لَعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ» (غافر: ۶۷). بنابراین، مرگ هم همچون انعقاد نطفه،

تولد، تحولات خردسالی و جوانی و در نهایت فرتوت‌شدن، مرحله‌ای در ادامه مراحل در نظر گرفته شده در عالم طبیعت است. همین مضمون در آیات دیگری با بیان متفاوتی مطرح شده است؛ و نیز از مرگ به عنوان وضعیتی حتمی و فراگیر سخن می‌گوید: «أَيْنَمَا تَكُونُوا يُدْرِككُمُ الْمَوْتُ وَلَوْ كُنْتُمْ فِي بُرُوجٍ مُّشِيدَةٍ» (نسا: ۷۸)؛ «هر جا باشید مرگ شما را در بر خواهد گرفت، حتی اگر در کاخ‌های استوار باشید»؛ و در عباراتی دیگر: «قُلْ إِنَّ الْمَوْتَ الَّذِي تَفِرُّونَ مِنْهُ فَإِنَّهُ مُلَاقِيكُمْ» (جمعه: ۱۱)؛ شاید برای آدمی در بسیاری از امور زندگی، گریختن‌ها امکان کاری یا یافتن چاره‌ای را فراهم آورد، اما واقعه مرگ تنها مقوله‌ای است که فرار از آن حاصلی نخواهد داشت: «قُلْ لَنْ يَنْفَعَكُمُ الْفِرَارُ إِنْ فَرَرْتُمْ مِنَ الْمَوْتِ أَوِ الْقَتْلِ وَإِذًا لَا تُمَتَّعُونَ إِلَّا قَلِيلًا» (احزاب: ۱۶).

۳. ۲. ۲. رجوع به خدا

در آخرت‌شناسی قرآن کریم، مفهوم «بازگشت به خدا» اهمیت ویژه‌ای دارد. این کتاب به انسان‌ها می‌آموزد که: «كُلُّ نَفْسٍ ذَائِقَةُ الْمَوْتِ ثُمَّ إِلَيْنَا تُرْجَعُونَ» (عنکبوت: ۵۷)؛ یعنی هر نفسی خواهد مرد و به سوی ما باز خواهد گشت. در نهایت، قرآن کریم از مرگ به مثابه ملاقات با خدا سخن می‌گوید: «إِنَّا لِلَّهِ وَإِنَّا إِلَيْهِ رَاجِعُونَ» (بقره: ۱۵۶)؛ و نیز در آیه‌ای دیگر: «وَلَكِنَّ مَثُمْ أَوْ قُتِلْتُمْ لِيَلِيَ اللَّهُ تَحْشُرُونَ» (آل عمران: ۱۵۸)؛ «اگر بمیرید و یا کشته شوید، هر آینه به سوی خدا باز خواهید گشت». این مفهوم در دل خود تشویق و البته تهدید دارد. وقتی مسیر انسان به سوی خدا است لاجرم باید در قبال آنچه کرده است به او، که داور روز واپسین است، پاسخ‌گو باشد.

۳. ۲. ۳. رستاخیز یا قیامت

قرآن کریم به روزی اشاره دارد که مردگان، ناگهانی و یکباره قیام خواهند کرد: «يَوْمَ يَقُومُ النَّاسُ لِرَبِّ الْعَالَمِينَ» (مطففین: ۸۳)؛ و «يَوْمَ يَقُومُ الرُّوحُ وَالْمَلَائِكَةُ صَفًّا» (نبا: ۳۸)؛ و «يَوْمَ يَقُومُ الْحِسَابُ» (ابراهیم: ۱۴). به دلیل همین قیام است که در ادبیات قرآن کریم این روز به «قیامت» خوانده می‌شود و گاهی هم برای اشاره به رستاخیز مردگان از مفهوم «بعث» کمک گرفته می‌شود: «وَأَنَّ السَّاعَةَ آتِيَةٌ لَا رَيْبَ فِيهَا وَأَنَّ اللَّهَ يَبْعَثُ مَنْ فِي الْقُبُورِ» (حج: ۷). کلمه «ساعت» در این آیه و نیز ۳۹ بار دیگر در قرآن کریم به معنای قیامت یا

روز رستاخیز به کار رفته است. در مجموع، بیش از هفتاد مرتبه در قرآن کریم از زنده شدن مردگان در روز قیامت سخن به میان آمده است. در سراسر این آیات بر رستاخیز و حضور در پیشگاه خدا تأکید شده است.

۳. ۲. ۴. داوری و محاسبه

در آخرت‌شناسی قرآن کریم، داوری و محاسبه مفهوم پررنگی است. به همین دلیل قیامت «روز حساب» خوانده شده است: «هَذَا مَا تُوعَدُونَ لِيَوْمِ الْحِسَابِ» (ص: ۵۳)؛ «این است آنچه برای روز حساب به شما وعده داده می‌شود». سوره زمر مفاهیم اصلی رستاخیز و داوری را این‌گونه بیان می‌کند:

روز قیامت زمین یکسره در قبضه [قدرت] او است ... و در صور دمیده می‌شود. پس هر که در آسمان‌ها و هر که در زمین است بیهوش درمی‌افتد، مگر کسی که خدا بخواهد. سپس بار دیگر در آن دمیده می‌شود و به ناگاه آنان بر پای ایستاده می‌نگرند؛ و زمین به نور پروردگارش روشن گردد و کارنامه [اعمال در میان] نهاده شود و پیامبران و شاهدان را بیاورند و میانشان به حق داوری گردد و مورد ستم قرار نگیرند؛ و هر کسی [نتیجه] آنچه انجام داده است به تمام بیاید و او به آنچه می‌کند داناتر است؛ کسانی که کافر شده‌اند گروه‌گروه به سوی جهنم رانده شوند تا چون بدان رسند درهای آن [به رویشان] گشوده گردد و نگهبانانش به آنان گویند مگر فرستادگانی از خودتان بر شما نیامدند که آیات پروردگارتان را بر شما بخوانند و به دیدار چنین روزی شما را هشدار دهند؟ گویند چرا ولی فرمان عذاب بر کافران واجب آمد (زمر: ۶۷-۷۱).

۳. ۲. ۵. نامه عمل

یکی دیگر از مفاهیم آخرت‌شناسی قرآن کریم، «کتاب» یا «نامه عمل» است؛ مفهومی که به برآورد دقیق اعمال و زندگی گذشته هر فرد اشاره دارد و در روز داوری به وی داده می‌شود: «وَكُلُّ شَيْءٍ فَعَلُوهُ فِي الزُّبُرِ * وَكُلُّ صَغِيرٍ وَكَبِيرٍ مُسْتَقَرٌّ» (قمر: ۵۱-۵۲)؛ «و هر چه کرده‌اند در کتاب‌ها [ی اعمالشان درج] است؛ و هر خرد و بزرگی [در آن] نوشته شده». در سوره اسراء این‌گونه می‌خوانیم: «وَكُلِّ إِنْسَانٍ أَلْزَمْنَاهُ طَائِرَهُ فِي عُنُقِهِ وَنُخْرِجُ لَهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ

کتاباً یلقاهُ مَشُوراً * اِقْرَأْ کِتَابَکَ کَفَىٰ بِنَفْسِکَ اَلْیَوْمَ عَلَیْکَ حَسِیبًا» (اسراء: ۱۳-۱۴)؛ «و کارنامه هر انسانی را به گردن او بسته‌ایم و روز قیامت برای او نامه‌ای که آن را گشاده می‌بیند بیرون می‌آوریم؛ نامه‌ات را بخوان کافی است که امروز خودت حسابرس خود باشی».

۳. ۲. ۶. گواهی و گواهان

قرآن کریم در تعلیم آموزه معاد از مفهوم دیگری هم سخن می‌گوید که در پیوند با مفهوم «داوری» است: «و یَوْمَ نَبَعَثُ مِنْ کُلِّ اُمَّةٍ شَهِیدًا ثُمَّ لَا یُؤَدُّنَ لِلَّذِینَ کَفَرُوا وَا لَکُمْ هُمْ یَسْتَعْتَبُونَ» (نحل: ۸۴)؛ «[یاد کن] روزی را که از هر امتی گواهی برمی‌انگیزیم. سپس به کسانی که کافر شده‌اند رخصت داده نمی‌شود و آنان مورد بخشش قرار نخواهند گرفت». مفهوم «گواهی» و «گواهان» در کنار مفهوم «شفاعت» قرار گرفته است. قرآن می‌فرماید گذشته از شفاعت برای انسان‌ها، پیامبران نیز بر کافران قوم خود گواهی خواهند داد (انبیاء: ۴۱).

۳. ۲. ۷. حسرت و شادی از حکم

قرآن کریم تصویر نسبتاً روشنی از انسان‌ها پس از داوری و صدور حکم «تغییرناپذیر» (سجده: ۱۳) ترسیم می‌کند. بر اساس این تصویر، انسان‌ها دو دسته خواهند بود: اصحاب دست راست (واقعه: ۸؛ بلد: ۱۸) و اصحاب دست چپ (واقعه: ۹؛ بلد: ۱۹). دسته نخست به خدا نزدیک‌ترند و دسته دوم از او، یعنی رحمت خدا، به دورند: «وَجُوهٌ یَوْمَئِذٍ مُسْفَرَةٌ * ضَاحِكَةٌ مُسْتَبْشِرَةٌ * وَ وُجُوهُ یَوْمَئِذٍ عَلَیْهَا غَبَرَةٌ * تَرَهَقَهَا قَتَرَةٌ * اُولَئِکَ هُمُ الْکَافِرَةُ الْفَجْرَةُ» (عبس: ۳۸-۴۱)؛ «در آن روز چهره‌هایی درخشان‌اند؛ خندان و شادند؛ و در آن روز چهره‌هایی است که بر آنها غبار نشسته؛ و آنها را تاریکی پوشانده است؛ آنها کافران و گناهکاران هستند». با این توضیحات، مفهوم «داوری واپسین» تکمیل می‌شود.

۳. ۲. ۸. حیاة الآخرة

در قرآن کریم زندگی بازپسین در برابر زندگی دنیایی است و دو مفهوم «حیاة الدنیا» و «حیاة الآخرة» در مقابل هم قرار گرفته‌اند؛ «اعْلَمُوا اَنَّما الْحَیَاةُ الدُّنْیَا لَعِبٌ وَ لَهُوَ وَ زِینَةٌ وَ تَفَاخُرٌ بَیْنَکُمْ وَ تَکَاثُرٌ فِی الْاَمْوَالِ وَالْاَوْلَادِ ... وَ فِی الْاٰخِرَةِ عَذَابٌ شَدِیدٌ وَ مَغْفِرَةٌ مِنَ اللّٰهِ وَ رِضْوَانٌ وَ مَا الْحَیَاةُ الدُّنْیَا اِلَّا مَتَاعٌ الْغُرُورِ» (حدید: ۲۰)؛ «بدانید که زندگی دنیا در حقیقت بازی و سرگرمی و آرایش و فخرفروشی شما به یکدیگر و فزون‌جویی در اموال و

فرزندان است ... و در آخرت [دنیاپرستان را] عذابی سخت است و [مؤمنان را] از جانب خدا آمرزش و خشنودی است و زندگانی دنیا جز کالای فریبنده نیست». قرآن کریم با مقایسه این دو حیات، زندگی آخرت را برتر و ارزشمندتر می‌داند: «أَرْضَيْتُمْ بِالْحَيَاةِ الدُّنْيَا مِنَ الْآخِرَةِ فَمَا مَتَاعُ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا فِي الْآخِرَةِ إِلَّا قَلِيلٌ» (توبه: ۳۸)؛ «آیا به جای آخرت به زندگی دنیا دل خوش کرده‌اید؟ متاع زندگی دنیا در برابر آخرت جز اندکی نیست». برخلاف کتاب مقدس که زندگی واپسین را به مثابه بازسازی این جهان معنا می‌کند، قرآن کریم زندگی آخرت را زندگی نو و حیاتی دیگر معرفی می‌کند. جهان و حیاتی دیگر در برابر جهان و حیات دنیا.

۳. ۲. ۹. بهشت

مفهوم «بهشت» در تکمیل مفهوم «داوری» و «حکم»، یکی از مفاهیم کلیدی قرآن در ترسیم آخرت است. در قرآن کریم از این مفهوم با واژه «جنة» یاد می‌شود. قرآن، بهشت را اقامتگاه ابدی مؤمنان و محل رستگاران در جهان آخرت می‌داند. آیات متعددی در قرآن صراحتاً از بهشت و نعمت‌های مادی و معنوی آن یاد کرده و همچنین آن را وعده حیات ابدی برای نیکوکاران در نظر گرفته است؛ مکانی که نیکوکاران آن را چنین توصیف می‌کنند: «لَا يَمَسُّنَا فِيهَا نَصَبٌ وَلَا يَمَسُّنَا فِيهَا لُغُوبٌ» (فاطر: ۳۵)؛ «در اینجا رنجی به ما نمی‌رسد و در اینجا درماندگی به ما دست نمی‌دهد». قرآن این مکان را «دار السلام» یعنی سرای عافیت (انعام: ۱۲۷؛ یونس: ۲۵)، «دار المتقين» یعنی سرای پرهیزگاران (نحل: ۳۰)، «دار القرار» یعنی سرای پایدار (مؤمن: ۳۹)؛ «جنة الخلد» به معنای بهشت جاودان (فرقان: ۱۵)، «دَارَ الْمُقَامَةِ» یعنی خانه ماندن (فاطر: ۳۵) و «جنات عدن» یعنی باغ‌های همیشه پایدار (بینه: ۸) می‌خواند. توجه قرآن به بهشت و بهشتیان، و توصیف این دو در مقام مقایسه با کتاب مقدس بسیار بیشتر است. قرآن کریم به توصیف بهشت، احوالات بهشتیان، نعمت‌های بهشتی و ... پرداخته است.

۳. ۲. ۱۰. جهنم

قرآن کریم بارها جهنم را کیفر سخت گناهکاران و مکانی برای آنان معرفی می‌کند که در داوری الهی سزاوار عذاب و راندن شناخته شده‌اند (فصلت: ۴۳) و در توصیف آن

می‌گوید: «وَالَّذِينَ كَفَرُوا لَهُمْ نَارُ جَهَنَّمَ لَا يُقْضَىٰ عَلَيْهِمْ فَيَمُوتُوا وَلَا يُخَفَّفُ عَنْهُمْ مِنْ عَذَابِهَا كَذَلِكَ نَجْزِي كُلَّ كَفُورٍ؛ و[لی] کسانی که کافر شده‌اند آتش جهنم برای آنان خواهد بود حکم به مرگ بر ایشان [جاری] نمی‌شود تا بمیرند و نه عذاب آن از ایشان کاسته شود. [آری] هر ناسپاسی را چنین کیفر می‌دهیم» (فاطر: ۳۶-۳۷). برخلاف کتاب مقدس، قرآن کریم به مفاهیم جزئی‌تری از جهنم نیز اشاره می‌کند: فرشتگان و مأموران کشاندن افراد به دوزخ (علق: ۱۸)؛ فرشتگان نگهبان آتش (مدثر: ۳۰)؛ عذاب‌های مختلف جهنم (بروج: ۱۰؛ مدثر: ۲۸؛ قمر: ۴۸)؛ احوال دوزخیان (اعراف: ۴۴-۴۶).

۳.۳. مقایسه و تحلیل

پیش از هر چیز سزاوار است نگاهی بیندازیم به اصلی‌ترین مفاهیم آخرت‌شناسانه قرآن و کتاب مقدس که در جدول ذیل گرد آورده‌ایم:

مفاهیم آخرت‌شناسانه کتاب مقدس	مفاهیم آخرت‌شناسانه قرآن
مرگ	مرگ
رجوع به خدا	بازگشت مسیح
قیامت	رستاخیز
محاسبه و داوری	روز خدا
نامه عمل	نامه‌های عمل
گواهی و گواهان	داوری
حکم و حسرت و شادی	نوسازی زمین و آسمان
حياة الآخرة	زندگی بازپسین
بهشت	بهشت
جهنم	جهنم

از میان مفاهیم و موضوعات یادشده، شماری از آنها مشترک‌اند. با این حال در فهرست موضوعات آخرت‌شناسانه کتاب مقدس مفهوم «بازگشت عیسی مسیح»، «روز خدا»، و «نوسازی زمین و آسمان» سه مفهوم مهمی است که در فهرست مفاهیم قرآنی

به چشم نمی‌آید. این نشان می‌دهد که رستاخیز و بازگشت عیسی مسیح در الاهیات مسیحی پیوند عمیقی با هم دارد. در الاهیات مسیحی عیسی مسیح رستاخیز را به شخص خود پیوند می‌دهد: «من قیامت و حیات هستم» (یوحنا ۵: ۲۵-۲۶). او در همین زندگی با بازگرداندن بعضی از مردگان از توان خود برای زنده کردن همه مردگان در روز رستاخیز پرده برداشت (تعالیم کلیسای کاتولیک، ۱۳۹۳: ۲۹۹). در حقیقت، می‌توان گفت بازگشت موعود مسیحی و برپایی قیامت، که در ادبیات اسلام و قرآن کریم دو موضوع از هم جدا هستند، در ادبیات کتاب مقدس به هم گره خورده‌اند. عیسی، به مثابه موعود مسیحیان، در روزی که معلوم نیست، در شکوه و جلال خدا باز خواهد گشت و مردگان ایماندار با او زنده خواهند شد و این‌گونه رستاخیز و داوری نهایی برپا می‌شود. نگاهی به دو فهرست و البته مطالعه دقیق‌تر این دو مفهوم نشان می‌دهد که در هر دو فهرست رویکردی اخلاقی به آموزه معاد و رستاخیز نهفته است. به این معنا که هر دو کتاب از مطرح کردن آموزه معاد انگیزه‌های اخلاقی دارند و می‌خواهند التزام اخلاقی انسان را افزایش دهند. در حقیقت، از آموزه معاد به مثابه تضمینی اخلاقی استفاده کرده‌اند. تأکید بر مفهوم «داوری» و «حساب و کتاب اعمال در روز قیامت» نشان می‌دهد که هم کتاب مقدس و هم قرآن کریم مایل‌اند با تزریق هراس به گفتمان اخلاقی خویش انسان را به تن دادن به تعالیم خود وادارند و از معاد به مثابه نوعی فراخوان اخلاقی استفاده کنند، و مخاطبان خود را به رفتاری اخلاقی و خداخواهانه‌تر فرا بخوانند. هر دو کتاب از بهشت و دوزخ به مثابه نوعی تضمین اخلاقی استفاده کرده‌اند و کیفی‌های جهنم را دارای ماهیت بازدارندگی می‌دانند. از این نظر، کتاب مقدس و قرآن کریم از آخرت به مثابه کانونی برای معناداری اخلاق استفاده می‌کنند.

کتاب مقدس با تأکید بر آخرت، اخلاق را تعلیم می‌دهد: «بلی، نادان است هر که در این دنیا مال و ثروت جمع کند، اما توشه‌ای برای آخرت نیندوزد» (لوقا ۱۲: ۲۱)؛ و نیز: «بنابراین، هر چه دارید بفروشید و به فقرا بدهید تا برای آخرت خود، گنج و ثروتی اندوخته باشید، ثروتی که هرگز تلف نمی‌شود و دزدها به آن دستبرد نمی‌زنند و بید، آن را تباہ نمی‌سازد» (لوقا ۱۲: ۳۳). در قرآن کریم نیز آیاتی از این دست رویکرد اخلاقی قرآن به قیامت را نشان می‌دهد: «و قُلْ اَعْمَلُوا فِی سَبِيلِ اللّٰهِ عَمَلًا مَّحْمُودًا وَ رَسُوْلُهُ وَالْمُؤْمِنُوْنَ» (توبه: ۱۰۵)؛ «هر چه می‌خواهید انجام دهید خداوند، فرستاده او و مؤمنان اعمال شما را

خواهند دید»؛ یا آیه: «إِنَّا أَنْزَرْنَاكُمْ عَذَابًا قَرِيبًا يَوْمَ يَنْظُرُ الْمَرْءُ مَا قَدَّمَتْ يَدَاهُ» (نبا: ۴۰)؛ «ما شما را از عذاب نزدیکی بیم دادیم! این عذاب در روزی خواهد بود که انسان آنچه را از قبل با دست‌های خود فرستاده می‌بیند».

قرآن و کتاب مقدس با ایجاد هراس از راه تعلیم آموزه معاد در صددند نوعی بازدارندگی اخلاقی ایجاد کنند. تصویری که این دو کتاب از زندگی پس از مرگ ترسیم می‌کنند با هدف تأثیر بر اراده شخص است. این کار سبب می‌شود ایمان‌داران با سنجش خردمندانه نتایج کارهای خود دست به اقدام بزنند. آنها با محاسبه مزیتی که ممکن است رفتار آنها برایشان داشته باشد بر مبنای نتایج اخروی آن، در نهایت، تصمیم می‌گیرند گناه نکنند و از رفتار غیراخلاقی خود دست بکشند.

۳. ۴. آموزه معاد و تولید اخلاق آخرت‌شناسانه

در هر دو کتاب، با استفاده از روش‌های تشویق و تهدید معطوف به آخرت، نوعی از اخلاق معطوف به آخرت شکل می‌گیرد و این، ادعای نویسندگان این مقاله مبنی بر رویکرد اخلاقی قرآن و کتاب مقدس در مطرح کردن آموزه معاد را نشان می‌دهد. مثلاً در دانیال می‌خوانیم: «بسیاری از آنان که در خاک زمین خوابیده‌اند، بیدار خواهند شد اما اینان به جهت حیات جاودانی، و آنان به جهت خجالت و حقارت جاودانی و حکیمان مثل روشنایی افلاک خواهند درخشید و آنانی که بسیاری را به راه عدالت رهبری می‌نمایند مانند ستارگان خواهند بود تا ابدالآباد» (دانیال ۱۲: ۲-۳). و نیز در قرن‌تین می‌خوانیم: «از چیزهایی خبر می‌دهیم که چشمی ندید و گوشی نشنید و به خاطر انسانی‌خطور نکرد، یعنی آنچه خدا برای دوستداران خود مهیا کرده است» (اول قرن‌تین ۲: ۹). قرآن کریم نیز از این رویکرد استفاده می‌کند و می‌فرماید: «وَسَارِعُوا إِلَىٰ مَغْفِرَةٍ مِّن رَّبِّكُمْ وَجَنَّةٍ عَرْضُهَا السَّمَاوَاتُ وَالْأَرْضُ أُعِدَّتْ لِلْمُتَّقِينَ» (آل‌عمران: ۱۳۳). لغت‌شناسان واژه «سَرَعَ» را نقطه مقابل کندی دانسته‌اند که افاده معنای سریع بودن می‌کند، و فعل «سَارِعُوا» به صیغه امر را مأخوذ از آن دانسته‌اند (راغب اصفهانی، بی‌تا: ۴۰۷). همچنان که طبرسی و بیضاوی هم آن را به معنای «پیش‌دستی کنید» ترجمه کرده‌اند (طبرسی، ۱۳۷۲: ۸۳۶؛ بیضاوی، ۱۴۱۸: ۳۸) که کاریست آن در امور نیک افاده مدح و ستایش می‌کند (طباطبایی، ۱۳۸۳: ۱۹/۴). شرح توصیف بهشت در اینجا، بیانگر این معنا است که خداوند گویا انسان‌ها را شرکت‌کنندگانی در مسابقه‌ای دو یا چندنفره در نظر گرفته و هر کدام

را به پیشی گرفتن از هم و رسیدن به هدف، تشویق و ستایش می‌کند. تشویق موجود در آیه برای رسیدن به بهشتی است که بنا بر برخی روایات وسعت فزاینده‌تری دارد که در آنجا به انسان مؤمن اختصاص می‌یابد، به اندازه‌ای است که جن و انس در آن جای می‌گیرند و هر آنچه از خوردنی‌ها و نوشیدنی‌ها بهره‌مند شوند ذره‌ای از آن کاسته نمی‌شود (سیوطی، ۱۴۰۴: ۱۵۶/۶). دینز ماسون در توصیف این رویکرد متون مقدس می‌گوید: «آن روز را در نظر بگیرید که منزلگاه هر کسی معین خواهد گردید. آن روز که با آزاد شدن از غل و زنجیر روزگار بهشت و ملکوت بار دیگر به ما داده خواهد شد ... ما معتقدیم که منزلگاه ما بهشت است» (ماسون، ۱۳۸۹: ۸۸۰/۲).

۳.۵. کتاب مقدس، آموزه معاد و توجیه ایمان مسیحی

با توجه به فهرست بالا، تراکم مفاهیم اخلاقی در آموزه آخرت‌شناسی قرآن کریم بیشتر از کتاب مقدس است. وجود مفاهیمی چون گواهان، نامه‌های اعمال، حسرت و شادی، و توجه بیشتر و جزئی‌تر به داوری و بهشت و دوزخ نشان می‌دهد که قرآن کریم به آموزه آخرت، اخلاقی‌تر از کتاب مقدس نگریسته است. این در حالی است که در مفاهیم آخرت‌شناسانه کتاب مقدس بیشتر بر آموزه «بازگشت عیسی مسیح» تأکید شده است. به نظر می‌رسد رویکرد الهیاتی در آموزه آخرت‌شناسانه کتاب مقدس پررنگ‌تر از قرآن کریم است. در الهیات مسیحی، رستاخیز عیسی مسیح و بازگشت او توجیه‌کننده ایمان است. به این معنا که کسانی که مسیح‌بودن عیسی را باور کردند با پایان حیات زمینی و بر صلیب شدنش دریافتند که او مسیحا نبوده و انکارش کردند. اما پیدایش این باور که او در روز سوم از قبر برخاسته و اینک نزد خدا است و روزی دوباره به این جهان بازخواهد گشت، حقیقت مسیحایی عیسی را موجه کرد. قیام عیسی حواریون او را معتقد کرد که عیسی به‌زودی به زمین بازخواهد گشت و همه وعده‌های خدا را برای تشکیل ملکوت الهی و داوری میان انسان‌ها عملی خواهد کرد (ناس، ۱۳۸۲: ۶۱۰). اگر باور به بازگشت مسیح به عنوان بخشی از آموزه آخرت در کتاب مقدس را از ایمان مسیحی برگیریم چیزی که توجیه‌کننده این ایمان باشد وجود ندارد. به همین دلیل تأکید بر بازگشت عیسی به عنوان مفهومی آخرت‌شناسانه و نیز سپردن داوری درباره انسان‌ها به او می‌تواند نشان‌دهنده اهمیت رویکرد الهیاتی کتاب مقدس به آموزه آخرت باشد.

نتیجه

کتاب مقدس مسیحیان و قرآن کریم در مطرح کردن آموزه معاد تا حد بسیاری چارچوب مفهومی همانندی دارند. اگرچه در ماهیت بازگشت مردگان در این دو کتاب و مکان و کیفیت بازگشت اغلب متفاوت‌اند. توجه به این چارچوب مفهومی نشان می‌دهد که هم قرآن کریم و هم کتاب مقدس به آموزه رستاخیز مردگان به مثابه امری اخلاقی می‌نگرند. معاد برای هر دو دین نوعی تضمین‌های بازدارنده به همراه دارد و از این نظر به بازتولید نوعی اخلاق آخرت‌شناسانه منجر می‌شود. با این حال تفاوت اصلی قرآن کریم با کتاب مقدس در این است که قرآن بر سویه‌های اخلاقی آموزه معاد تأکید بیشتری دارد. به این معنا که قرآن از مطرح کردن معاد اهداف اخلاقی‌ای چون تزکیه و پرهیزگاری را دنبال می‌کند. در حالی که در کتاب مقدس، به‌ویژه در بخش عهد جدید، بازگشت و رستاخیز مردگان بیشتر سویه‌های الاهیاتی دارد. به این معنا که کتاب مقدس با مطرح کردن آموزه بازگشت عیسی مسیح می‌کوشد ایمان مسیحیان را معنادار و موجّه نشان دهد. زیرا ایمان مسیحیان بر مسیح‌بودن عیسی استوار است. عیسی در حیات تاریخی‌اش که اناجیل آن را روایت کرده‌اند هیچ کار شاهانه‌ای نکرد. ملکوت الاهی را اقامه نداشت و کارکرد مسیحایی نداشت. الاهیات مسیحی، مستند به کتاب مقدس با تعلیم آموزه بازگشت عیسی می‌کوشد رسالت مسیحایی عیسی را به آخرالزمان و بازگشت عیسی و زنده‌شدن مردگان حواله دهد. این‌گونه است که ایمان مسیحی از طریق تأکید بر بازگشت عیسی موجه خواهد شد.

منابع

- قرآن کریم.
کتاب مقدس.
- ابراهیمی دینانی، غلام‌حسین (۱۳۹۳). *شعاع اندیشه و شهود در فلسفه سهروردی*، تهران: حکمت، چاپ یازدهم.
- بیضاوی، عبدالله بن عمر (۱۴۱۸). *انوار التنزیل و اسرار التأویل*، بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- تعالیم کلیسای کاتولیک (۱۳۹۳). ترجمه: احمدرضا مفتاح، حسین سلیمانی و حسن قنبری، قم: دانشگاه ادیان و مذاهب.
- تیسن، هنری (بی تا). *الاهیات مسیحی*، ترجمه میکائیلان، بی جا: حیات ابدی.
- خرازی، سید محسن (۱۳۹۲). *بداية المعارف الالهية فی شرح عقائد الامة*، قم: جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، چاپ دوازدهم.
- راغب اصفهانی، حسین بن محمد (۱۴۱۲). *المفردات فی غریب القرآن*، بیروت: دار العلم، دمشق: دار الشامیه.
- سیوطی، جلال‌الدین محمد بن ابی بکر (۱۴۰۴). *الدر المنثور*، قم: مکتبه آیت الله مرعشی نجفی.
- صادق‌نیا، مهرباب (۱۳۸۴). «پولس و شریعت»، در: *هفت آسمان*، س ۷، ش ۲۵، ص ۶۰-۲۵.
- صادق‌نیا، مهرباب (۱۳۸۵). «تصویر انتظار در عهد جدید»، در: *مشرق موعود*، پیش شماره ۱، ص ۱۷۵-۱۸۶.
- صدرالدین شیرازی، محمد بن ابراهیم (۱۳۹۵). *المبدأ والمعاد*، ترجمه: سید جلال‌الدین آشتیانی، تهران: انجمن فلسفه ایران.
- طباطبایی، محمدحسین (۱۳۸۳). *المیزان فی تفسیر القرآن*، قم: مؤسسه نشر اسلامی.
- طبرسی، فضل بن حسن (۱۳۷۲). *مجمع البیان فی تفسیر القرآن*، بیروت: دارالعلوم.
- کهن، آبراهام (۱۳۵۶). *گنجینه‌ای از تلمود*، تهران: اساطیر، چاپ دوم.
- ماسون، دنیز (۱۳۸۹). *قرآن و کتاب مقدس: درون‌مایه‌های مشترک*، ترجمه: فاطمه سادات تهامی، تهران: سهروردی
- محمدی ری‌شهری، محمد (۱۳۸۴). *الدنیا والآخره فی الکتاب والسنة*، قم: دارالحدیث، چاپ چهارم.
- مغنیه، محمدجواد (۱۳۷۱). *تاریخ فلسفه مبدأ و معاد*، ترجمه: لطیف راشدی، قم: نشر مرتضی.
- ناس، جان بایر (۱۳۸۲). *تاریخ جامع ادیان*، ترجمه: علی اصغر حکمت، تهران: علمی و فرهنگی.
- هینلز، جان آر. (۱۳۸۶). *فرهنگ ادیان جهان*، ترجمه: ع. پاشایی، قم: دانشگاه ادیان و مذاهب.
- Williams, M. E. (2013). "Eschatology" in: *New Catholic Encyclopedia*, Washington, D. C.: Catholic University of America.
- Chisholm, Hugh (2018). "Eschatology" in: *Encyclopedia of Britannica*, Creative Media Partners, LLC.

References

The Quran.

The Bible.

Beyzawi, Abdollah ibn Omar. 1998. *Anwar al-Tanzil wa Asrar al-Tawil*, Beirut: Arab Heritage Revival House. [in Arabic]

Chisholm, Hugh. 2018. "Eschatology" in: *Encyclopedia of Britannica*, Creative Media Partners, LLC.

Cohen, Abraham. 1977. *Ganjineyi az Telmud (Everyman's Talmud: The Major Teaching of the Rabbinic Sages)*, Tehran: Asatir, Second Edition. [in Farsi]

Hinels, John R. 2007. *Farhang Adyan Jahan (Culture of the World's Religions)*, Translated by A. Pashayi, Qom: University of Religions and Denominations. [in Farsi]

Ibrahimi Dinani, Gholam Hoseyn. 2014. *Shoa Andisheh wa Shohud dar Falsafeh Sohrewardi (The Ray of Thought and Intuition in Suhrewardi's Philosophy)*, Tehran: Wisdom, 11th Edition. [in Farsi]

Kharrazi, Seyyed Mohsen. *Bedayah al-Maaref al-Elahiyah fi Sharh Aghaed al-Imamiyah (The Beginning of Divine Knowledge in the Explanation of Imamate Beliefs)*, Qom: Qom Seminary Teachers Association, 12th Edition. [in Arabic]

Masson, Denise. 2010. *Quran wa Ketab Moghaddas: Darun Mayeh-hay Moshtarak (The Quran and the Bible: Common Themes)*, Translated by Fatemeh Sadat Tahami, Tehran: Sohrewardi.

Moghniyah, Mohammad Jawad. 1992. *Tarikh Falsafeh Mabda wa Maad (History of the Philosophy of Origin and Resurrection)*, Translated by Latif Rashedi, Qom: Morteza Publication. [in Farsi]

Mohammadi Rey Shahri, Mohammad. 2005. *Al-Donya wa al-Akherah fi al-Ketab wa al-Sunnah (The World and the Hereafter in the Book and Tradition)*, Qom: Al-Hadith Institute, Fourth Edition. [in Arabic]

Noss, John Boyer. 2003. *Tarikh Jame Adyan (Man's Religions)*, Translated by Ali Asghar Hekmat, Tehran: Scientific and Cultural. [in Farsi]

- Ragheb Esfahani, Hosayn ibn Mohammad. 1992. *Al-Mofradat fi Gharib al-Quran (Glossary of Quranic Terms)*, Beirut: Knowledge Institute, Damascus: Al-Shamiyah Institute. [in Arabic]
- Sadeghnia, Mehrab. 2005. "Polos wa Shariat (Paul and the Law)", in *Seven Heavens*, yr. 7, no. 25, pp. 25-60. [in Farsi]
- Sadeghnia, Mehrab. 2006. "Taswir Entezar dar Ahd Jadid (The Image of Awaiting in the New Testament)", in: *Promised East*, Preface no. 1, pp. 175-186. [in Farsi]
- Sadr al-Din Shirazi, Mohammad ibn Ibrahim. 2016. *Al-Mabda wa al-Maad (Origin and Resurrection)*, Translated by Seyyed Jalal al-Din Ashtiyani, Tehran: Iranian Philosophy Association. [in Farsi]
- Siyuti, Jalal al-Din Mohammad ibn Abi Bakr. 1993. *Al-Dorr al-Manthur (The Narrative Pearl)*, Qom: Ayatollah Marashi Najafi Library. [in Arabic]
- Taalim Kelisay Katolik (Teachings of the Catholic Church)*. 2014. Translated by Ahmad Reza Meftah, Hoseyn Soleymani and Hasan Ghanbari, Qom: University of Religions and Denominations. [in Farsi]
- Tabarsi, Fazl ibn Hasan. 1953. *Majma al-Bayan fi Tafsir al-Quran (Collection of Statements on the Interpretation of the Quran)*, Beirut: Knowledge House. [in Arabic]
- Tabatabayi, Mohammad Hoseyn. 2004. *Al-Mizan fi Tafsir al-Quran (The Yardstick of the Interpretation of the Quran)*, Qom: Islamic Publications Office. [in Arabic]
- Thiessen, Henry. n.d. *Elahiyat Masihi (Lectures in Systematic Theology)*, Translated by Mikailiyan, n.p: Eternal Life. [in Farsi]
- Williams, M. E. 2013. "Eschatology" in: *New Catholic Encyclopedia*, Washington, D. C.: Catholic University of America.